https://liar.ui.ac.ir/?lang=en
Literary Arts
E-ISSN: 2322-3448
Document Type: Research Paper
Vol. 14, Issue 2, No.39, Summer 2022, pp. 71-92
Received: 07/06/2022 Accepted: 09/08/2022

Explaining the Argumentative-Persuasive Function of the Rhetorical Technique of 'Adaptation' based on the Argumentative Technique 'Argument from Authority'

Hassan Rahmani
Ph. D. Graduate of Arabic Language and Literature, Faculty of Literature and Languages, Arak University, Arak, Iran
hassan69rahmani@gmail.com

Qasem Mokhtari*
Associate Professor, Department of Arabic Language and Literature, Faculty of Literature and Languages, Arak University, Arak, Iran
q-mokhtari@araku.ac.ir

Mohammad Jorfi
Assistant Professor, Department of Arabic Language and Literature, Faculty of Literature and Languages, Arak University, Arak, Iran
m-jorfi@araku.ac.ir

Ebrahim Anari Bozchalooi
Associate Professor, Department of Arabic Language and Literature, Faculty of Literature and Languages, Arak University, Arak, Iran
i-anari@araku.ac.ir

Mahmoud Shahbazi
Associate Professor, Department of Arabic Language and Literature, Faculty of Literature and Languages, Arak University, Arak, Iran
m-shahbazi@araku.ac.ir

Abstract

The rhetorical technique of "Adaptation" refers to the process of taking the sacred word [divine word/the words of religious leaders] and applying it to the speech of humans. This technique, like many other innovative techniques, is generally considered a decorative tool due to the dominance of the ornamental approach over novel science and its other functions have been neglected. The present study has tried to distance itself from this approach in a descriptive-analytical way both theoretically and practically. In this regard, on the one hand, by designing and examining the ideas of rhetoricians regarding the technique of adaptation, and on the other

*Corresponding author
Rahmani, H., Mokhtari, Q., Jorfi, M., Anari Bozchlooi, E., & Shahbazi, M. (2022). Explaining the reasoning-persuasive function of the rhetorical technique of "Adaptation" Based on the technique "Argument from Authority". *Literary Arts*,14 (2),71 -92.

2322-3448 / © 2022
This is an open access article under the BY-NC-ND/4.0/ License (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

http://dx.doi.org/10.22108/liar.2022.133876.2151 https://dorl.net/dor/20.1001.1.20088027.1401.14.2.6.4

hand, by presenting and analyzing several examples from both the Arabic and Persian languages, it has tried to highlight the argumentative-persuasive function of this technique. Furthermore, based on one of the arguments presented by Perleman and Tyteca titled “argument from authority”, a model of the function of the technique of adaptation is presented. The conclusion of the discussion is that the speaker, based on this model, uses the sacred texts as an argument, proof, and a valid reason to confirm and prove his claim, and through it, he convinces his believing addressees.

Introduction

Adaptation technique is one of the rhetorical techniques included in the textbooks of Islamic rhetoric under rhetorical science with the aim of teaching the methods of beautification of speech, a beauty which, unlike the beauty resulting from the other two rhetorical sciences, semantics and utterance, is temporary and not inherent. Of course, such a belief does not assign a place to rhetorical science in the semantic processes of speech and lowers the status of rhetorical techniques to the level of a decorative tool that can be removed at any moment, without creating the slightest defect in the speech.

Materials and Methods

The current research is based on the descriptive-analytical method and is based on library sources. In order to provide a clear picture of the argumentative-persuasive function of the technique of adaptation, it has paid attention to one of the contemporary linguistic-cognitive theories under the title of ‘argumentation’ and based on one of its argumentative techniques ,the exploration of what and how this type of adaptation works has been discussed. Finally, while examining examples of this rhetorical technique in both Arabic and Persian languages, a model of its argumentative-persuasive function has been presented.

Discussion

It goes without saying that under the above belief, as the decorative function of verses and hadiths in the heart of texts is paid attention to, other and perhaps more important functions are not paid attention to. However, this is not just limited to this rhetorical technique. The current research aims to discuss one of the most important functions of the adaptation technique. To be more precise, this research is based on the belief that the theologian's purpose in using the holy texts is not simply to enlighten his words, but in some cases, he decides to take help from the influence and power of such texts in order to prove his claim and convince the audience of his claim based on the confirmation he gets from them. This type of function can be referred to as ‘argumentative-persuasive function’ and it can be read in the light of the argumentative technique of ‘argument from authority’ included in the ‘theory of Argumentation’ of Perleman and Tyteca, according to which personal actions or speech or an institution is considered to be a proof of the correctness of certain propositions.

Results

The results of the present study indicate that in the process of adaptation, it is possible to use the verses of *the Holy Qur'an*, hadiths, and narrations as a reliable and valid proof to confirm and strengthen one's claim, and by using the authority and influence of these Islamic holy texts make the audience convinced. Such an adaptation is the especially effective when dealing with a person who seeks to confirm and strengthen his claim by guaranteeing human words. In addition, the best way to counter the claim of someone who clings to the authority of the scriptures is to cling to the same type of holy authority. Of course, it should be kept in mind that this is possible only when the parties have a common understanding of the holy texts; otherwise, this argumentation mechanism could not lead anywhere. Providing a model of the argumentative-persuasive function of the technique of adaptation as proof of dominance is the important achievement of the present study.

Keywords: Adaptation, Argument from Authority, Perleman and Tyteca's Theory of Argumentation, Argumentative-persuasive Function.

References

- Abd al-Ḥamīd, M. M. (Ed.) (1999). *Ibn al-Athīr's al-mathal as-sāʾir*. Beirut: Al-Maktabah al Asriyyah.
Al-Askar, A. M. (2004). *Al-iqtibās anwāʿuh wa ahkāmuh*. First Edition. Riyadh: Maktabah Dār al-Minhāj.

- Al-Barqūqī, A. R. (Ed.) (1904). *Al-Khatib al-Qazwini's at-talkhis fi wujuh al-balāghah*. First Edition. Cairo: Dār al-Fikr al-'Arabi.
- Al-Halabi, Sh. A. (1897). *Husn at-tawassul ilă sinā'ah at-tarassul*. Egypt: Amin Effendi Press.
- Al-Majlisi, M. B. (n.d). *Biḥār al-ʾanwār al-jāmiʿah li durar ʾakhbār al-ʾaʾimmah al-ʾaṫhār*. Second Edition. Beirut: Al-Wafā Foundation.
- Al-Maydani, A. R. (1996). *Al-balāghah al-'Arabiyah 'susuhā wa ulumohā wa fununohā*. First Edition. Beirut: Dār al-Qalam al-Dār al-Shāmiyah.

Al-Qurān al-Karim.

- Amin, B. Sh. (1987). *Al-balāghah al-'Arabiyah fi thawbihā al-jadid*. First Edition. Beirut: Dār al-'Ilm li al-Malāyin.
- Aqdāyi, T. (2017). *Badi' dar she'r-e fārsi*. First Edition. Tehrān: Markaz-e Nashr-e Dāneshgāhi.
- Asheer, A. S. (2006). *Endamā natawāsal nughayyir*. Morocco: Ifriqiya ash-Sharq.
- As-Saʿīdī, A. M. (1999). *Bughyah al-īḍāḥ li talkhīṣ al-miftāḥ*. Cairo: Maktabah al-Ādāb.
- At-Tabarsi, A. M. (n.d). *al-Ihtijāj*. First Edition. Qom: Publications of Ash-Sharif ar-Radi.
- Breton, Ph. (2013). *Al-Hijāj fi at-tawāsul*. First Edition. Translated by Muhammad Michbāl and Abd al-Wāhed At-Tohāmy. Cairo: Al-Hay'ah al-'Āmmah al-Miṣrīyah.
- Fayoud, B. A. F. (2015). *ʿIlm al-badi'*. Fourth Edition. Cairo: Al-Mukhtār Institution for Publishing and Distribution.
- Gorji, A. Q. (Ed.) (1991). *Fadl Ibn Hassan Tabarsi's tafsir jawāmi' al-jāmi'*. First Edition. Qom: Hoze ʿelmiye Qom.
- Hādi Shukr, Sh. (Ed.) (1968). *Al-Madani's anwār ar-rabee' fi anwā' al-badi'*. First Edition. Najaf: An-Nu'mān Press.
- Hendāwy, A. H. (Ed.) (2007). *Hashiya ad-Dasuqi 'ala mukhtasar as-sa'd*. First Edition. Beirut: Al-Maktabah al-'Aṣrīyah.
- Hendāwy, A. H. (Ed.) (2013). *At-Taftāzāni's al-Mutawwal*. Third Edition. Beirut: Dār al-Kotob al-Ilmiyah.
- Homāei, J. (n.d). *Funun-e Balāghat va Sanā'āt-e adabi*. First Edition. Tehrān: Ahurā Publication.
- Homedi, Kh. K. (2015). *'lm al-badi' ru'yah mu'āsarah wa taqsim muqtarah*. First Edition. Jordan: Dār al-Warrāq for Publishing and Distribution.
- Jaʿfari, H. (Ed.) (1998). *Garakānī's abda al-badāye*. Tabriz: Ahrār Publication.
- Khatib Rahbar, Kh. (Ed.) (1997). *Saʿdī Shīrāzī's Golestān*. Eleventh Edition. Tehrān: Saffi Ali Shāh Publication.
- Khatib Rahbar, Kh. (Ed.) (2010). *Varāvini's marzbānnāme*. Fifteenth Edition. Tehrān: Saffi Ali Shāh Publication
- Kazzāzi, M. J. (Ed.) (1990). *Kāshefi Sabzevāri's badayeʿ al-afkār*. First Edition. Tehrān: Markaz Publication.
- Makārem Shirāzi, N. (1992). *Tafsir-e nomune*. First Edition. Tehrān: Dār al-Kutub al- Islāmiyah.
- Matlub, A. (1975). *Funun balāghiyah*. Kuwait: Dār al-Buhuth al-'ilmiyah.
- Matlub, A. (1983). *Mu'jam al-mustalāht al- balāghiyah wa tatawwuruhā*. Irāq: Al-Majma' al-'ilmi al-Irāqi Press.
- Matlub, A., & Al-Basir, H. (1999). *Al-balāghah wa at-tatbigh*. Second Edition. Iraq: Wazarah at-Ta'lim al-Āli Wa al-Bahth al-'ilmi.
- Nicholson, R. (Ed.) (1933). *Maulvi's Masnavi Ma'navi*. Tehrān: Amir Kabir Publication.
- Perleman, C., & Olbrechts-Tyteca (2000). *Traité de l'argumentation: La nouvelle rhétorique*. Éditions de l'Université de Bruxelles, Préface de Michel Meyer. 5e Edition. Bruxelles.
- Plantin, Ch. (2010). *Al-Hijāj.* Translated by Abd al-Qāher al-Muhairi. Tunisia: Dār Sinātrā.
- Qazvīnī, M. (Ed.) (2012). *Juvayni's tārīkh-e jahān-gushā*. Second Edition. Tehrān: Negāh Publication.
- Rastgoo, S. M. (2003). *The art of oratory*. Second Edition. Tehrān: Samt Publication.
- Rawdatian, S. M. (Ed.) (2002). *Fenderesky's resāle-e bayān badi'*. First Edition. Isfahān: Daftar-e Tablighāt-e Islāmi.
- Safwat, A. Z. (n.d). *Jamharah khuṭab al-'Arab fī al-'uṣūr al-'Arabīyah az-zāhirah*. Beirut: Al-Maktabah al-Ilmiyah.

- Sammoud, H. (1998). *Aham nazariyāt al-Hijāj fi at-taqālid al-gharbiyah*. First Edition. Tunisia: Jameʿah al-Ādāb wa al-funun al-Insāniyah.
- Sheikho, L. (1926). *Shuʿarā an-nasrāniyah baʿd al-ʿIslām*. Beirut: Maṭbaʿah al-ʾĀbāʾ al-Yasūʿiyyn.
- Subhi as-Sālih, A. (Ed.) (2004). *Ash-Sharif ar-Radi's Nahj al-Balāghah Li `Ali Ibn Abi Tālib*. First Edition. Cairo: Dār al-Kitāb al-Lubnāni.
- Sūlah, A. (2011). *Fi nazariyah al-hijāj*. First Edition. Tunisia: Miskilliāni Publishing and Distribution.
- Tabātabā'i, M. H. (1995). *Tafsir al-mizān*. Translated by Muhammad Bāqir Mousavi. Fifth Edition. Qom: Jāmeʿe Modarresin Hozeʿelmiye Qom.
- Zamout, A. S. H. (Ed.) (1977). *At-Tibi's at-tibyān fi al-bayān*. Cairo: Al-Azhar University Press.

فنون ادبی
سال چهاردهم، شماره ۲ (پیاپی ۳۹) تابستان۱۴۰۱، ص ۷۱– ۹۲
تاریخ وصول: ۱۴۰۱/۳/۱۷ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۵/۱۸

مقاله پژوهشی

تبیین کارکرد استدلالی ـ اقناعی فن بدیعی «اقتباس» براساس تکنیک احتجاجی «حجت سلطه»

حسن رحمانی، دانش آموختهٔ دکتری زبان و ادبیات عربی، دانشکدهٔ ادبیات و زبان‌ها، دانشگاه اراک، اراک، ایران
hassan69rahmani@gmail.com
قاسم مختاری*، دانشیار گروه زبان و ادبیات عربی، دانشکدهٔ ادبیات و زبان‌ها، دانشگاه اراک، اراک، ایران
q-mokhtari@araku.ac.ir
محمد جرفی، استادیار گروه زبان و ادبیات عربی، دانشکدهٔ ادبیات و زبان‌ها، دانشگاه اراک، اراک، ایران
m-jorfi@araku.ac.ir
ابراهیم اناری بزچلویی، دانشیار گروه زبان و ادبیات عربی، دانشکدهٔ ادبیات و زبان‌ها، دانشگاه اراک، اراک، ایران
i-anari@araku.ac.ir
محمود شهبازی، دانشیار گروه زبان و ادبیات عربی، دانشکدهٔ ادبیات و زبان‌ها، دانشگاه اراک، اراک، ایران
m-shahbazi@araku.ac.ir

چکیده

فن بدیعی اقتباسْ فرایند ستاندن کلام مقدس (کلام الهی/ کلام بزرگان دینی) و کاربست آن در کلام بشری است. این فن مانند بسیاری دیگر از فنون بدیعی به‌سبب سیطرهٔ رویکرد زینت‌انگارانه نسبت‌به علم بدیع، عموماً ابزاری تزیینی تلقی می‌شود و دربارهٔ کارکردهای اساسی آن غفلت شده است. پژوهش حاضر کوشیده است تا با روشی توصیفی ـ تحلیلی، در مقام نظری و نیز در مقام عملی، از این رویکرد فاصله بگیرد. بدین منظور، ازسویی با طرح و بررسی اندیشه‌های بلاغیان دربارهٔ فن اقتباس و ازسوی دیگر با ارائه و تحلیل نمونه‌هایی بلیغ از دو زبان عربی و فارسی کوشش شده است تا کارکرد استدلالی ـ اقناعی این فن برجسته شود؛ به همین سبب براساس یکی از حجت‌های مطرح‌شده در نظریهٔ «احتجاجِ» پرلمان و تیتکا، تحت عنوان حجت «سلطه»، تصویری روشن از اینگونه کارکرد فن اقتباس ارائه خواهد شد. نتایج پژوهش بیانگر آن است که در فرایند فن اقتباس می‌توان آیات قرآن کریم و احادیث و روایات را حجت و دلیلی موثق و معتبر برای تأیید و تقویت ادعای خود دانست و با استفاده از سلطه و نفوذ این متون مقدس اسلامی، مخاطبِ معتقد را به اقناع واداشت. گفتنی است چنین اقتباسی بهترین راه مقابله با فردی است که با تضمین کلام بشری درپی تأیید و تقویت ادعای خود برآمده است. همچنین بهترین راه مقابله با ادعای فردی که به سلطهٔ متون مقدس متمسک شده، تمسک به همین نوع مرجع مقدس است. البته باید در نظر داشت همهٔ اینها تنها زمانی میسر خواهد بود که طرفین فهم مشترکی از متون مقدس داشته باشند؛ در غیر این صورت، این سازوکار احتجاجی راه به جایی نخواهد

---

* مسؤول مکاتبات

رحمانی، حسن، مختاری، قاسم، جرفی، محمد، اناری بزچلویی، ابراهیم ، شهبازی، محمود. (۱۴۰۱). تبیین کارکرد استدلالی- اقناعی فن بدیعی "اقتباس" بر اساس تکنیک احتجاجی"حجت سلطه ". *فنون ادبی، ۱۴، (۲)، ۷۱-۹۲.*

2322-3448 / © 2022
This is an open access article under the BY-NC-ND/4.0/ License (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

http://dx.doi.org/10.22108/liar.2022.133876.2151 https://dorl.net/dor/20.1001.1.20088027.1401.14.2.6.4

برد. ارائهٔ الگویی فراگیر از کارکرد استدلالی ـ اقناعی فن اقتباس برای حجت سلطه یکی دیگر از مهم‌ترین دستاوردهای پژوهش حاضر است.

کلید واژه‌ها: اقتباس؛ حجت سلطه؛ نظریهٔ احتجاج پرلمان و تیتکا؛ کارکرد استدلالی ـ اقناعی

۱ـ مقدمه

فن اقتباس ازجمله فنون کلامی است که در درسنامه‌های بلاغت اسلامی ذیل علم بدیع جای می‌گیرد. نیک می‌دانیم که این علم، بنابر نظر مشهور، روش‌های زیباسازی کلام را به ما می‌آموزد (رک. الخطیب القزوینی، ۱۹۰۴: ۳۴۷)؛ زیبایی‌ای که برخلاف زیبایی حاصل از دو علم بلاغی دیگر یعنی معانی و بیان، عارضی است نه ذاتی (رک. الدسوقی، ۲۰۰۷، ج ۱: ۲۴۱؛ المیدانی، ۱۹۹۶، ج ۲: ۳۶۷؛ مطلوب، ۱۹۷۵: ۲۰۹؛ کزازی، ۱۳۸۹: ۲۷). البته چنین باوری جایگاهی برای علم بدیع در فرایندهای معنایی کلام قائل نبوده است و شأن فنون بدیعی را در حدّ یک ابزار تزیینی پایین می‌آورد که هر لحظه می‌توان آن را از کلام زدود؛ بدون آنکه کوچک‌ترین خللی در کلام ایجاد شود (رک. حسان، ۲۰۰۰: ۳۴۱).

۱ـ۱ بیان مسئله

ناگفته پیداست که در سایهٔ باور فوق، آنطور که به کارکرد تزیینی آیات و احادیث در دل متون توجه می‌شود، به کارکردهای دیگر و چه‌بسا مهم‌تر از آن توجهی نخواهد شد؛ حال آنکه این باور نه‌تنها دربارهٔ فن اقتباس، بلکه دربارهٔ هیچ‌یک از فنون بدیعی درست نمی‌نماید. پژوهش حاضر، بنابر ضرورت مخالفت و مقابله با چنین باوری، بر آن است تا یکی از مهم‌ترین کارکردهای فن اقتباس را به بحث بنشاند. به سخنی دقیق‌تر، این پژوهش بر این باور اساسی استوار است که هدف متکلم از به‌کارگیری متون مقدس، صرفاً منوّر و معطر کردن کلام نیست؛ بلکه وی گاهی بر آن است تا از نفوذ و قدرت این متون برای اثبات ادعای خویش کمک گیرد و بنابر تأییدیه‌ای که از آنها می‌گیرد، مخاطب را نسبت‌به ادعای خود قانع و متقاعد کند. از اینگونه کارکرد می‌توان با عنوان «کارکرد استدلالی ـ اقناعی» یاد کرد.

۱ـ۲ روش پژوهش

پژوهش حاضر مبتنی بر روش توصیفی ـ تحلیلی است و با استناد به منابع کتابخانه‌ای صورت گرفته است. برای ارائهٔ تصویری روشن از کارکرد استدلالی ـ اقناعی فن اقتباس، از یکی از نظریه‌های زبان‌شناختی معاصر تحت عنوان «احتجاج» بهره برده شد و بر مبنای یکی از تکنیک‌های احتجاجی مندرج در آن، تحت عنوان «حجت سلطه»، به کنکاش در چیستی و چگونگی اینگونه کارکرد فن اقتباس پرداخته شد. سرانجام نویسندگان ضمن بررسی نمونه‌هایی مشتمل بر این فن بدیعی در دو زبان عربی و فارسی، الگویی فراگیر از کارکرد استدلالی ـ اقناعی آن ارائه کردند.

۱ـ۳ پرسش‌های پژوهش

بنابر مطالب پیشین می‌توان گفت پژوهش پیش‌رو درپی پاسخ به پرسش‌های اساسی زیر است:

- چگونه می‌توان از فن اقتباس، نه مانند یک ابزار تزیینی، بلکه به‌عنوان یک ابزار استدلالی ـ اقناعی در کلام خود بهره برد؟
- کارکرد استدلالی ـ اقناعی فن اقتباس چه پشتوانه‌ای در میان متون بلیغ عربی و فارسی دارد؟
- میان فن اقتباس به‌عنوان ابزاری استدلالی ـ اقناعی و تکنیک احتجاجی حجت سلطه چه مطابقت‌ها و همخوانی‌هایی وجود دارد؟
- چگونه می‌توان الگویی فراگیر از کارکرد استدلالی ـ اقناعی فن اقتباس در نقش حجت سلطه ارائه داد؟

۱ـ۴ پیشینهٔ پژوهش

مهم‌ترین آثار پژوهشی دربارهٔ کارکرد فن بدیعی اقتباس عبارت‌اند از:

- مقالهٔ «اقتباس‌های قرآنی در نهج‌البلاغه» نوشتهٔ عباس‌زاده، چاپ‌شده در مجلهٔ *مطالعات تفسیری*، سال اول، بهار ۱۳۸۹، شمارهٔ ۱: نویسنده ضمن بررسی انواع اقتباس‌های قرآنی موجود در کلام امیرالمؤمنین (ع) معتقد است برخی اقتباس‌های صورت‌گرفته علاوه‌بر کارکرد زیبایی‌افزایی، از کارکردی توضیحی و استدلالی نیز برخوردارند.

- مقالهٔ «کارکرد تفسیری اقتباس‌های قرآنی خطبه‌های حضرت زهرا (س)» نوشتهٔ فتاحی‌زاده و افسردیر، چاپ‌شده در مجلهٔ *سراج منیر*، سال هفتم، پاییز ۱۳۹۵، شمارهٔ ۲۴: نویسندگان ضمن بررسی برخی اقتباس‌های صورت‌گرفته در خطبه‌های حضرت زهرا (س) معتقدند که اقتباس‌های معصومین می‌تواند کارکردی تفسیری داشته باشد و یکی از بهترین منابع برای دست‌یافتن به تفسیر قرآن کریم باشد.

– مقالهٔ «بازخوانشی از اقتباس‌های قرآنی در صحیفهٔ سجادیه» نوشتهٔ فتاحی‌زاده و داوودی و محصص، چاپ‌شده در مجلهٔ *پژوهشنامه معارف قرآنی* (آفاق دین)، سال هشتم، تابستان ۱۳۹۶، شمارهٔ ۲۹: نویسندگان ضمن مطالعهٔ موردی دعای اوّل تا هفتم از این کتاب شریف، معتقدند کاربست این اقتباس‌ها برای تعلیل، تأکید، تفسیر و توضیح، تهلیل و تحمید است و گاه کارکرد ترکیبی دارد.

- مقالهٔ «ظاهرةُ الاقتباس فی شعر صفی‌الدین الحلی» نوشتهٔ اللهیبی، چاپ‌شده در مجلهٔ *القادسیة*، المجلد السابع عشر، العدد الثالث، سنهٔ ۲۰۱۴: نویسنده ضمن بررسی اشعار صفی‌الدین حلی معتقد است وی با اقتباس از آیات قرآن کریم درپی تأیید و تقویت معنای مدّنظر خود و نیز قداست‌بخشی به آن برآمده است.

- مقالهٔ «الاقتباس القرآنی فی خطاب الامام الحسین (ع)» نوشتهٔ الشکری، چاپ‌شده در مجلهٔ *الکلیة الإسلامیة الجامعة*، المجلد الرابع، العدد الثالث و الأربعون، سنهٔ ۲۰۱۷: نویسنده پس از بررسی اقتباس‌های صورت‌گرفته در برخی گفتارهای امام حسین (ع) معتقد است کاربست فن اقتباس صرفاً کارکردی تزیینی ندارد؛ بلکه نقشی سازنده در اغنای تعبیر و اثرگذارترکردن آن بر روی مخاطب ایفا می‌کند.

پژوهش حاضر خط بطلانی بر دیدگاه زینت‌انگارانه نسبت‌به فنون بدیعی است؛ نیز نوآورانه کوشیده است تا این فن کهن را در دو زبان عربی و فارسی براساس «حجت سلطه» ـ یکی از داده‌های زبان‌شناختی معاصر ـ مطالعه کند و خوانشی نو از آن ارائه دهد. در این میان آنچه بارزتر می‌نماید، الگوی فراگیری است که این پژوهش دربارهٔ کارکرد استدلالی ـ اقناعی فن اقتباس براساس «حجت سلطه» ارائه می‌دهد.

۲ـ مبانی نظری پژوهش

۲ـ۱ فن اقتباس

۲ـ۱ـ۱ ازنظر لغوی و اصطلاحی

«اقتباس» واژه‌ای عربی از مادهٔ «قَبَس» به معنای «پارهٔ آتش» است. در لغت به معنای «فروغ‌گرفتن» آمده است؛ بدین‌سان که پاره‌ای از آتش را بگیرند و با آن آتش دیگری روشن کنند (رک. مطلوب و البصیر، ۱۹۹۹: ۴۵۷؛ همایی، ۱۳۸۹: ۲۳۹). پیدایش این اصطلاح در بلاغت اسلامی منسوب به فخرالدین رازی (۶۰۶ ق.) است؛ اما قطعاً او نخستین کسی نبوده است که چنین فنی را آفریده است یا از دل متون شناسایی کرده باشد؛ بلکه پیدایش این فن از همان آغاز ظهور اسلام، از پیامبر اکرم (ص)، اهل بیت گرامی ایشان و نیز شعرا و خطبای صدر اسلام رقم خورده است و بلاغیان پیش از رازی نیز از آن ذیل اصطلاح «تضمین» سخن گفته‌اند (رک. العسکر، ۱۴۲۵: ۱۳؛ مطلوب، ۱۹۸۳: ۲۷۰)؛ ازاین‌رو، کار رازی صرفاً عنوان‌تراشی است که در کنار عیب‌هایش می‌توان فوایدی نیز برای آن متصور شد؛ ازجمله آنکه وی با خلق این عنوان جدید و جداکردن آن از قلمرو اصطلاحی فن «تضمین»، مرز میان کلام مقدس و کلام غیرمقدس را برجسته کرده است. فارغ از این مسائل، دو مسئله دربارهٔ فن اقتباس بیش از هر چیز دیگری مهم به نظر می‌آید:

نخست، گسترهٔ مفهومی این اصطلاح در میان بلاغیان است که مانند دیگر اصطلاحات، اختلاف‌نظرها و تحولات بسیاری به خود دیده است. رازی در تعریف آن می‌نویسد: «هُوَ أن تُدرَجُ کَلِمَةٌ مِنَ القُرآنِ أو أیةٌ مِنهُ فی الکَلامِ، تَزییناً لِنظامِه وَ تَفخیماً

لِشَأنِه» (الرازی، ۲۰۰۴: ۱۷۳). ترجمه: «اقتباس آن است که کلمه‌ای از قرآن کریم یا آیه‌ای از آن در کلام درج شود تا مایهٔ زیبایی و استواری آن گردد».

براساس این گفته، منبع اقتباس منحصر در «قرآن کریم» است؛ حال آنکه دیگران چنین انحصاری را درست ندانسته و پای را فراتر نهاده‌اند؛ چنانکه بسیاری «منبع حدیثی» را نیز به قلمرو این فن افزوده‌اند (رک. الحلبی، ۱۳۱۵: ۱۲۹؛ الخطیب القزوینی، ۱۹۰۴: ۴۲۲؛ التفتازانی، ۲۰۱۳: ۷۲۳؛ کاشفی سبزواری، ۱۳۶۹: ۱۴۷؛ گرکانی، ۱۳۷۷: ۷۴؛ فندرسکی، ۱۳۸۱: ۱۸۶؛ راستگو، ۱۳۹۶: ۲۹۹). برخی دیگر به این مقدار نیز بسنده نکرده‌اند و «منبع فقهی» (رک. الطیبی، ۱۹۷۷: ۲۴۳؛ کاشفی سبزواری، ۱۳۶۹: ۱۴۷) و حتی مسائلی مانند «نحو، منطق، شعر، نثر، مثل و داستان» را نیز به دو منبع یاد شده ملحق کرده‌اند (رک. المیدانی، ۱۹۹۶، ج ۲: ۵۳۶؛ همایی، ۱۳۸۹: ۲۴۰؛ عقدایی، ۱۳۹۶: ۱۴۹).

در میان این چهار دیدگاه، دومین‌شان درست‌تر می‌نماید؛ زیرا کلام بزرگان دینی الهام‌گرفته از کلام الهی است و با آن عجین شده است؛ ازاین‌رو می‌توان آن را به‌عنوان دومین منبع اقتباس پذیرفت؛ اما اینکه «فقه، شعر، نثر، مثل و داستان» نیز در این قلمرو داخل شود، نه‌تنها دلیل موجهی ندارد، حتی راه را برای ورود کلام غیرمقدس به این قلمرو می‌گشاید که این امر با ماهیّت فن اقتباس سازگاری ندارد. البته باید توجه داشت اینگونه اندیشه‌ها تحت تأثیر فضای فرهنگی مسلمانان و یا غیرمسلمانانی شکل گرفته است که به‌نحوی تحت تأثیر فرهنگ اسلامی قرار گرفته‌اند و تنها در قلمرو اسلامی مطرح است؛ اما فراتر از این نگاه درون‌دینی، به نظر می‌رسد هر منبعی که از نظر کاربران زبان «مقدس» انگاشته می‌شود، می‌تواند منبعی برای اقتباس باشد. بر این اساس، تورات برای یهودیان و انجیل برای مسیحیان و حتی گفته‌های رهبر یک فرقه برای پیروانش منبعی مقدس است و اقتباس از آن کارکردهای مدّنظر را خواهد داشت؛ ازهمین‌رو، بسیار شاهد آنیم که بزرگان دینی‌مان در رویارویی با پیروان ادیان و مذاهب دیگر به اقتباس از متون و باورهای مقدس آنان پرداخته‌اند (رک. الطبرسی، ۱۳۸۰، ج ۲: ۱۷۲-۱۹۳).

مسئلهٔ دوم اینکه برخی بلاغیان چنین شرط کرده‌اند که در فرایند فن اقتباس نباید به منبع آن اشاره کرد؛ چنانکه در تعریف مشهور از قزوینی می‌خوانیم:

«هُوَ أن یُضَمِّنَ الکَلامُ شَیئاً مِنَ القُرآنِ أو الحَدیثِ، لا عَلَي أنّه مِنهُ» (الخطیب القزوینی، ۱۹۰۴: ۴۲۲).

ترجمه: «اقتباس آن است که کلامی، بخشی از قرآن یا حدیث را در بر گرفته باشد، بدون اینکه اشاره شود این بخش از قرآن یا حدیث است».

مراد از شرط اخیر آن است که در فرایند اقتباس نباید با عباراتی همچون «قال الله، قال النبی و...» به منبع متنِ ستانده‌شده اشاره شود (رک. التفتازانی، ۲۰۱۳: ۷۲۳؛ المدنی، ۱۹۶۸، ج ۲: ۲۱۷؛ فندرسکی، ۱۳۸۱: ۱۸۶)؛ اما چنین شرطی دربارهٔ اقتباس درست نمی‌نماید؛ زیرا با پذیرش آن، حجم انبوهی از اقتباس‌های موجود در متون دینی و ادبی از قلمرو اصطلاحی فن اقتباس خارج می‌شود؛ ازهمین‌رو، برخی برای رهایی از چنین مشکلی، اصطلاحی مانند «استشهاد» را آفریده‌اند و مواردی را که در آن به منبع اقتباس‌شده اشاره شده است، ذیل این اصطلاح جای داده‌اند؛ حال آنکه استشهاد قسمی برای اقتباس نیست و می‌تواند یکی از چندین کارکرد فن اقتباس باشد. در این باره، با خالد حمیدی هم‌نظریم که ذکر این شرط ممکن است برخاسته از ذهنیّت شعری بدیع‌نگاران بوده و با ماهیّت شعر ـ که ویژگی‌ها و محدودیت‌های خاص خود را دارد ـ مطابقت داشته باشد؛ اما تعمیم آن به نثر، خالی از اشکال نیست؛ چه‌بسا این عبارات، خود بتواند کارکردی معنایی و زیبایی‌شناختی در کلام ایفا کند و زمینهٔ مناسب‌تری برای اثرگذاری بر روی مخاطب فراهم آورد؛ چنانکه در بسیاری از خطبه‌های اسلامی به‌ویژه در کلام حضرت علی (ع) بدینگونه است (رک. حمیدی، ۲۰۱۵: ۱۸۳).

۲ـ۱ـ۲ ازنظر کارکرد

ابن‌اثیر (۶۳۷ ق.) معتقد است حضور کلام الهی و نبوی در کلام بشری مایهٔ شکوه آن می‌شود. به باور وی، اگر آدمی اسرار نهفته در قرآن کریم و أحادیث نبوی را دریابد، مشتاقانه در این دریای ژرف غور می‌کند تا جواهرات گران‌بهای آن را استخراج کند و در میان کلام خویش جای دهد (رک. ابن‌الأثیر، ۱۴۲۰، ج ۱: ۴۷).

کاشفی سبزواری (۹۱۰ ق.) با الهام از معنای لغوی اقتباس، کلام اقتباس‌شده را به آتش تشبیه کرده و معتقد است همانطور که آتش سبب ایجاد نور و روشنایی می‌شود، کلام اقتباس‌شده نیز سبب ایجاد نور و روشنایی در میان شعر خواهد شد (رک. کاشفی سبزواری، ۱۳۶۹: ۱۴۷).

فیود بر این باور است که واژگان اقتباس‌شده از قرآن و حدیث بر میزان رسایی کلام می‌افزاید و زیبایی آن را بیشتر می‌کند. او نیز با الهام از معنای لغوی اقتباس، کلام اقتباس‌شده را به پرتوی درخشان تشبیه کرده است (رک. فیود، ۲۰۱۵: ۲۶۰).

أمین نیز نظری مشابه دارد و دلیل اهتمام بسیار ادیبان به اقتباس از قرآن و حدیث را در اشتیاق فراوانی می‌جوید که برای نورانی‌کردن کلامشان داشته‌اند. به گفتهٔ وی، کلام پروردگار و پیامبرش نور است و اقتباس از این دو نور مقدس بر منزلت کلام می‌افزاید و سطح ادای فنی آن را ارتقا می‌دهد (رک. أمین، ۱۹۸۷: ۱۱۱).

احمد مطلوب نیز بر این باور است که اقتباس از قرآن کریم ـ کلامی که بالاترین درجهٔ بلاغت را دارد ـ و نیز کلام پیامبر اکرم (فصیح‌ترین اعراب)، بر ارزش کلام فرد می‌افزاید و آن را به زیباترین تعابیر و شیواترین شیوه‌ها آراسته می‌کند (رک. مطلوب و البصیر، ۱۹۹۹: ۴۶۱).

در این میان کسانی نیز هستند که در کنار توجه به ارزش‌های زیبایی‌شناختی نهفته در آیات و أحادیث به ارزش‌های استدلالی ـ اقناعی‌شان نیز توجه داشته‌اند؛ برای نمونه، حلبی (۷۲۵ ق.) در صفحات آغازین کتاب خود، در نخستین توصیه از دیگران می‌خواهد تا در حفظ قرآن کریم بکوشند و در معانی آن بسیار تأمل کنند؛ به‌گونه‌ای که ملکهٔ ذهن و زبانشان شود و به هنگام نیاز یاری‌شان دهد. وی معتقد است که آوردن آیات الهی در میان کلام همانند اقامهٔ حجت است که به کشمکش‌ها پایان می‌دهد و خصم را به اذعان و اقرار وامی‌دارد. به گفتهٔ او، گاهی استشهاد به یک آیهٔ قرآنی اهدافی را محقق می‌کند که تحقق آن از عهدهٔ چندین کتاب مطول و دلایل قاطع نیز خارج است (رک. الحلبی، ۱۳۱۵: ۲-۴). وی در ادامه، دیگران را به حفظ احادیث نبوی نیز توصیه می‌کند؛ به‌ویژه آنکه در سیره و آموزه‌های آن حضرت بسیار تأمل کنند تا بتوانند به هنگام استشهاد، احتجاج و استدلال به‌خوبی از آن بهره‌مند شوند؛ زیرا پس از کلام خداوند متعال، آن حضرتْ جوامع الکلم و دارای کلامی پرمغز و معنی است (همان: ۵).

میدانی نیز معتقد است برخی اقتباس‌ها نیکویی و ارزش بدیعی بیشتری دارد و سبب استحکام کلام می‌شود؛ به‌ویژه آنهایی که در خطبه‌ها، موعظه‌ها، حکمت‌ها و نیز اقناع و برانگیختن مؤمنان برای کسب فضیلت‌ها صورت می‌پذیرند. به گفتهٔ او، ادیبان با اقتباس از قرآن کریم و احادیث نبوی ازسویی درپی تقویت اندیشهٔ خویش برآمده و ازسویی دیگر آن را آراسته‌اند (رک. المیدانی، ۱۹۹۶، ج ۲: ۵۳۶).

۲ـ۲ حجت «سلطه»

در روزگاری که عقل‌گرایی دکارتی بر محافل علمی سایه افکنده بود و تنها معیار عقلانیت، «قطعیت» پنداشته می‌شد و براساس چنین پنداری، هرچیز محتمل و بحث‌برانگیزی غیرعقلانی به‌شمار می‌رفت، خائیم پرلمان (Chaim Perelman) و اولبرختز ـ تیتکا (Lucie Olbrechts-Tyteca) از استدلال‌هایی سخن گفتند که بر مقدمات احتمالی و غیرقطعی استوار است و به‌تبع آن، نتایجی غیرقطعی به دست می‌دادند (استدلال دیالکتیکی). این دو فیلسوف بلژیکی، سخن از اینگونه استدلال‌ها را تحت عنوان نظریهٔ «احتجاج» (Argumentation) مطرح کردند و حاصل یک دهه مطالعات گستردهٔ خود دربارهٔ آنها را در سال (۱۹۵۸ م.) در اثری با عنوان *رساله‌ای در باب احتجاج ـ بلاغت جدید* (Traité de l'Argumentation: La nouvelle

rhétorique) منتشر کردند.

موضوع نظریهٔ احتجاج، چنانکه پرلمان و تیتکا می‌گویند، بررسی سازوکارهایی در خطاب و گفتمان است که اذهان را در برابر ایده‌ها و اندیشه‌های عرضه‌شده، به تسلیم‌شدگی وا می‌دارد و یا بر درجهٔ تسلیم‌شدگی‌شان می‌افزاید (See: Perelman & Tyteca, 2000: 5)؛ ازهمین‌رو، احتجاج را می‌توان فرایندی تعریف کرد که در روند آن، سازوکارهایی که «حجت» (Argument) نامیده می‌شوند، برای اقناع و متقاعدکردن دیگری به کار گرفته می‌شوند. این گفته بدین معنی است که «اقناع‌گری» (Conviction) اصلی‌ترین هدفی است که در فرایند احتجاج دنبال می‌شود و آن را بر دو عنصر «خرد» و «آزادی» مبتنی می‌کند. در همین باره، صولة معتقد است احتجاجْ گفت‌وگویی است به‌منظور ایجاد هم‌بستگی میان افراد تا ایده‌ها و اندیشه‌های یکدیگر را به‌دور از دل‌بخواهی‌ها و نابخردی‌های موجود در فن خطابه و نیز الزام‌ها و اجبارهای موجود در فن جدل بپذیرند (رک. صولة، ۲۰۱۱: ۱۲).

ازجمله سازوکارهای احتجاجی پرلمان و تیتکا، «Argument d'autorité» است که در برابر فارسی آن می‌توان «حجت سلطه» نهاد و منظور از آن، سازوکاری احتجاجی است که در طی آن، کردار یا گفتار شخصی یا نهادی دلیل بر درستی گزاره‌ای معین به شمار می‌رود (See: Perelman & Tyteca, 2000: 411). به بیانی دیگر، براساس اینگونه استدلال، دلیل درستی یک گزاره این دانسته می‌شود که کسی یا نهادی معتبر در گفتار یا کردار آن را درست می‌داند. در این باره، می‌توان به نمونه‌های فراوانی در زندگی روزمره اشاره کرد که گزاره‌ای را صرفاً به این دلیل می‌پذیریم که کسی یا نهادی معتبر آن را تأیید کرده است؛ بی‌آنکه از چندوچون آن بپرسیم؛ برای مثال، وقتی سازمان هوا و فضا از وجود سیاره‌ای در فاصلهٔ هزاران سال نوری دورتر از زمین سخن می‌گوید، مشتاقانه می‌پذیریم یا وقتی یک مرجع پزشکی علائمی مانند تب، سرفه، نفس‌تنگی را نشانه‌های وجود یک بیماری ویروسی جدید می‌داند و نکاتی را برای مصون‌ماندن از آن توصیه می‌کند، سخنش را می‌پذیریم و به توصیه‌های او عمل می‌کنیم. هزاران نمونهٔ دیگر از این دست وجود دارد که اعتبارشان مبتنی بر اعتبار گوینده‌شان است. از آن شخص یا نهاد با عنوان «مرجع» یاد می‌شود که می‌تواند نمودهای گوناگونی داشته باشد؛ گاهی در قامت افراد خاصی از جامعه مانند پیامبران، دانشمندان، فیلسوفان و کاهنان نمایان می‌شود؛ گاهی در قالب یک باور همگانی و اجماع نمود می‌یابد و گاهی دیگر نیز در پوشش ادیان و متون آسمانی، علم فیزیک و غیره درمی‌آید (رک. صولة، ۲۰۱۱: ۵۲؛ صمود، ۱۹۹۸: ۳۳۵).

باید افزود که مراد از «سلطه» دربارهٔ این مراجع، مفاهیمی مانند جبر، خشونت و زورگویی نیست؛ بلکه مراد پرستیژ (prestige) ، آبرو، نفوذ، اعتبار، جایگاه و مقبولیتی است که این مراجع در میان دیگران برخوردارند؛ چیزی شبیه به همانی که پیشتر ارسطو «ایتوس» (Ethos) نامید و در کنار «پاتوس» (Pathos) و «لوگوس» (Logos) سومین رکن فن سخن‌وری به شمار رفت. ازهمین‌رو، بروتون (Philippe Breton) برای تبیین مراد از مفهوم سلطه در نظریهٔ «احتجاج»، آن را پیشنهادی از متکلم به مخاطبی می‌داند که در پذیرش یا نپذیرفتن آن آزاد باشد (رک. بروطون، ۲۰۱۳: ۸۳).

به‌کارگیری حجت سلطه به دو شکل صورت می‌پذیرد: نخست اینکه خودِ متکلم مرجع دانسته شود و دارای سلطه باشد؛ دیگر اینکه متکلمْ خود از چنین سلطه‌ای نداشته باشد و به سلطهٔ دیگری متمسک شود (رک. همان: ۸۲؛ بلانتان، ۲۰۱۰: ۱۵۳).

الگوی زیر می‌تواند ساختار استدلالی ـ اقناعی حجت سلطه را، آنگونه که مدّنظر پرلمان و تیتکا بوده است، نشان دهد (رک. بلانتان، ۲۰۱۰: ۱۵۳):

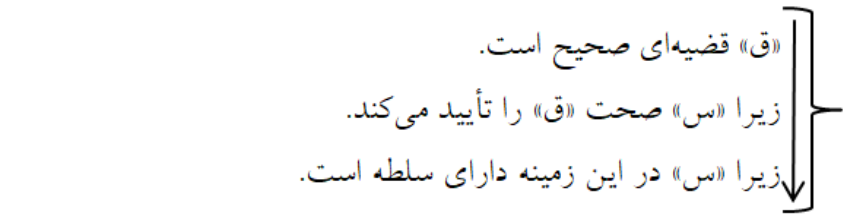

به‌عنوان مهم‌ترین نکته دربارهٔ کارکرد این حجت، باید در نظر داشت که میزان اثرگذاری و اقناع‌گری آن ارتباط تنگاتنگی با میزان مقبولیت «مرجع» در نزد مخاطب دارد؛ بدین معنی که هرچه آن مرجع از مقبولیت بیشتری برخوردار باشد، به همان نسبت قدرت اقناع‌گری بیشتری خواهد داشت. در مقابل، اگر آن مرجع مقبولیت کافی در نزد مخاطب نداشته باشد، حجت‌آوری به شکست می‌انجامد و موجب اقناع نخواهد بود. بر این اساس، می‌توان نتیجه گرفت کارایی و کارکرد این مراجع در بافت‌های گوناگون یکسان نیست و شدت و ضعف دارد؛ چنانکه در جامعه‌ای ممکن است سخن کاهنان بر سخن اندیشمندان برتری داشته باشد و گفتمان غالب تلقی شود.

نکتهٔ مهم دیگر اینکه گاهی ممکن است مرجع سلطهٔ کافی داشته باشد، ولی درک و فهم کاربران زبان (متکلم یا مخاطب) از آن مرجع متفاوت باشد. در این حالت مخاطبْ متکلم را به مغالطه‌گری (حجت توسل به مرجعیت← مغالطهٔ توسل به مرجعیت) متهم می‌کند. ازهمین‌رو، پرلمان و تیتکا تأکید دارند کارایی حجت سلطه به‌درستی و سلامت درکی بستگی دارد که کاربران زبان از آن دارند (رک. عشیر، ۲۰۰۶: ۱۶۵).

۳ـ نمونه‌ها و تحلیل متن

۳ـ۱ متون عربی

۳ـ۱ـ۱ «مَعَاشِرَ الْمُسْلِمِينَ اسْتَشْعِرُوا الْخَشْيَةَ وَ تَجَلْبَبُوا السَّكِينَةَ وَ عَضُّوا عَلَي النَّوَاجِذِ فَإِنَّهُ أَنْبَي لِلسُّيُوفِ عَنِ الْهَامِ وَ أَكْمِلُوا اللَّأْمَةَ... فَصَمْداً صَمْداً حَتَّي يَنْجَلِيَ لَكُمْ عَمُودُ الْحَقِّ (وَ أَنْتُمُ الْأَعْلَوْنَ وَ اللَّهُ مَعَكُمْ وَ لَنْ يَتِرَكُمْ أَعْمالَكُمْ)» (نهج‌البلاغة: الخطبة ۶۶).

ترجمه: «ای مسلمانان، لباس زیرین را ترس خدا و لباس رویین را آرامش قرار دهید. دندان‌ها را بر هم بفشارید تا مقاومت شما در برابر ضربات شمشیر دشمن بیشتر گردد؛ زره نبرد خود را کامل کنید... مقاومت کنید تا ستون حق بر شما آشکار گردد، (شما برترید، خدا با شماست، و از پاداش اعمال‌تان نمی‌کاهد)».

متن بالا بخشی از خطبه‌ای است که حضرت علی (ع) در جنگ صفین، خطاب به سپاهیان خویش فرمود تا روح و جسم آنان را برای رزم‌آوری مهیا کند. چنانکه مشاهده می‌شود، ایشان پس از ذکر نکات متعددی دربارهٔ فنون رزمی، در پایان سخن، به اقتباس از کلام الهی روی می‌آورد. به‌منظور فهم چرایی و هدف از این اقتباس، ناگزیر، باید به مفاهیم و معانی مندرج در متن ستانده‌شده توجه داشت. این متن (محمد: ۳۵) بنابر تفاسیر، از خداوند متعال خطاب به مؤمنانِ بوده و آنان را به برتری، پاداش و یاری خویش در جهاد با کفار وعده داده است (رک. طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۸: ۳۷۳-۳۷۴). حال که حضرت با چنین اقتباسی، سپاهیان خود را مصداق بارز «مؤمنان» و سپاهیان معاویه را مصداق بارز «کفار» قرار داده است، نتیجه این خواهد بود که حکم مذکور در کلام الهی یعنی «وعدهٔ پیروزی و نصرت الهی»، بی‌شک بر این دو مصداق حاضر نیز جاری خواهد شد. پیداست که چنین اقتباسی، اذهان آگاه را مطمئن‌تر و مصمم‌تر می‌کند؛ زیرا اگر آنان متوجه باشند که مرجعی معتبر مانند خداوند متعال آنان را برتر خوانده و وعدهٔ یاری و پاداش‌شان را داده است، دیگر ترس و شکی به دل راه نمی‌دهند و دلاورانه به جنگ با دشمنان خواهند شتافت. الگوی زیر کارکرد استدلالی ـ اقناعی فن اقتباس را در این نمونه نشان می‌دهد:

مؤمنان (سپاهیان حضرت (ع)) بر کفار (سپاهیان معاویه) پیروز و برترند.
زیرا کلام الهی (محمد: ۳۵) صحّت این قضیه را تأیید می‌کند.
زیرا کلام الهی در این زمینه دارای سلطه است.

ناگفته نماند که معاویه نیز در این جنگ با توسل به همین سلطه (ماجرای مشهور بستن قرآن بر سرنیزه‌ها و ادعای مسلمانی) توانست جان سالم به در برد. در همین باره دربارهٔ حجت سلطه متذکر شدیم که موفقیت آن به فهم مشترک کاربران زبان از مرجع توسل‌شده نیز بستگی دارد؛ ازهمین‌روست که امام پس از شنیدن آیهٔ حَکَمیّت از زبان خوارج، آن را سخن حقی توصیف کرد که نتیجهٔ باطلی از آن گرفته می‌شود (نهج‌البلاغه: الخطبهٔ ۴۰).

۳ـ۱ـ۲ «قَالَ لَهُ [علیِّ بنِ أبی طَالِب] بَعْضُ الْیَهُودِ: مَا دَفَنْتُمْ نَبِیَّکُمْ حَتَّی اخْتَلَفْتُمْ فِیهِ، فَقَالَ لَهُ: إِنَّمَا اخْتَلَفْنَا عَنْهُ لَا فِیهِ، وَ لَکِنَّکُمْ مَا جَفَّتْ أَرْجُلُکُمْ مِنَ الْبَحْرِ حَتَّی قُلْتُمْ لِنَبِیِّکُمْ "اجْعَلْ لَنَا إِلهاً کَما لَهُمْ آلِهَةٌ، قالَ إِنَّکُمْ قَوْمٌ تَجْهَلُونَ"» (نهج‌البلاغة: الحکمة ۳۱۷).

ترجمه: «یکی از یهودیان گفت: هنوز پیغمبرتان را دفن نکرده بودید که در او اختلاف نمودید در پاسخ او فرمود: ما دربارهٔ جانشینی او اختلاف کردیم نه دربارهٔ او؛ ولی شما هنوز پاهایتان از آب دریا خشک نشده بود که به پیغمبرتان گفتید "همانطور که آنها را خدایانی است برای ما هم خدایی بساز. گفت: شما مردمی بی‌خرد هستید"».

در این نمونه شاهدیم که حضرت چگونه در پاسخ به سؤال طعنه‌آمیز شخص یهودی با توسل به قرآن کریم، او را ساکت کرده و بر جای خود نشانده است. متن ستانده‌شده (الأعراف: ۱۳۸) به ماجرایی عجیب میان حضرت موسی (ع) و قوم بنی‌اسرائیل اشاره دارد؛ از این قرار که وقتی آنان گریزان و تحت تعقیب سپاه فرعونیان به دریا رسیدند و راه فرار را بر خود بسته دیدند، به اذن خداوند متعال آب از هم شکافته شد و توانستند از میان آن عبور کنند و در عوض فرعون و سپاهیانش در آب فرورفتند و نابود شدند؛ اما همین قوم با وجود مشاهدهٔ چنین لطف و قدرتی از خداوند هنگامی که وارد قبیله‌ای شدند و آنان را مشغول بت‌پرستی دیدند از موسی تقاضا کردند تا خدایی همچون خدای آن قوم برایشان قرار دهد (رک. مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۶: ۳۳۳). درواقع باید گفت حضرت با فراخوانی این متن از قرآن کریم درپی اثبات این گزاره است که یهودیان حالی بسیار بدتر از حال مسلمانان داشته‌اند و به وضعیتی بسیار عجیب‌تر از وضعیت مسلمانان گرفتار شده‌اند. به سخنی دیگر، حضرت با اقتباس از مرجعی معتبر و موثق همچون قرآن کریم، مسیری استدلالی پیش روی مخاطب خود نهاده است که درنهایت، اقناع او را درپی دارد؛ ازهمین‌رو، دور از انتظار نیست که یهودیان با شنیدن چنین پاسخی از حضرت سکوت کنند و تأثیر گفتهٔ آنان بر روی مسلمانان نیز خنثی شود. کارکرد استدلالی ـ اقناعی فن اقتباس در این نمونه را می‌توان به‌صورت الگوی زیر نشان داد:

یهودیان در امر اختلاف پس از پیامبر، حالی بسیار بدتر و عجیب‌تر نسبت‌به مسلمانان دارند.
زیرا کلام الهی (الاعراف: ۱۳۸) صحّت این قضیه را تأیید می‌کند.
زیرا کلام الهی در این زمینه دارای سلطه است.

۳ـ۱ـ۳ «أَیُّهَا النّاسُ؛ إِنَّ رَسُولَ اللّهِ (ص) قالَ: "مَنْ رَأَی سُلْطاناً جائِراً مُسْتَحِلاًّ لِحُرُمِ اللهِ، ناکِثاً لِعَهْدِ اللهِ، مُخالِفاً لِسُنَّةِ رَسُولِ اللهِ، یَعْمَلُ فِی عِبادِاللهِ بِالاِثْمِ وَ الْعُدْوانِ فَلَمْ یُغَیِّرْ عَلَیْهِ بِفِعْلٍ، وَ لاَ قَوْلٍ، کانَ حَقّاً عَلَی اللهِ أَنْ یُدْخِلَهُ مَدْخَلَهُ". أَلا وَ إِنَّ هؤُلاءِ قَدْ لَزِمُوا طاعَةَ الشَّیْطانِ، وَ تَرَکُوا طاعَةَ الرَّحْمنِ، وَ اَظْهَرُوا الْفَسادَ، وَ عَطَّلُوا الْحُدُودَ وَاسْتَأْثَرُوا بِالْفَیءِ...» (المجلسی، ۱۴۰۳، ج ۴۴: ۳۸۲).

ترجمه: «ای مردم! پیامبر خدا (ص) فرمودند: "هرکس سلطان ستمگری را ببیند که حرام خدا را حلال شمرده، پیمان الهی را شکسته و با سنّت رسول خدا مخالفت ورزیده، در میان بندگان خدا به ستم رفتار می کند; و او با زبان و کردارش با وی به

مخالفت بر نخیزد، سزاوار است خداوند او را در جایگاه آن سلطان ستمگر (دوزخ) بیندازد". هان ای مردم! این گروه (بنی‌امیّه) به طاعت شیطان پایبند شده و از پیروی خداوند سرپیچی کرده‌اند، فساد را آشکار ساخته و حدود الهی را تعطیل کرده‌اند. آنان بیت‌المال را به انحصار خویش درآورده‌اند...».

متن بالا بخشی از خطبهٔ امام حسین (ع) در منزلگاه «بیضهٔ»، در جمع یاران خود و سپاه حر بن یزید ریاحی است. چنانکه مشاهده می‌شود ایشان برای آنکه مشروعیت قیام خود علیه شخص فاسدی مانند یزید را برای دیگران اثبات کند، بهترین چاره را توسل به مرجعی بانفوذ همچون پیامبر اکرم (ص) دانسته‌اند. متن ستانده‌شده، مشتمل بر صفات حاکم ظالم و فاسد بوده و بیانگر آن است که اگر کسی حاکمی را با این اوصاف ببیند، ولی اقدامی علیه او نکند در ظلم و جنایت‌هایش شریک خواهد بود. شاهدیم که حضرت بلافاصله با ذکر توصیفاتی آشکار از حکومت یزید، او را مصداق بارز «سُلْطاناً جائِراً» و مردم را نیز مصداق «مَنْ رَأی» قرار داده است و بدینگونه، حکم حدیث شریف نبوی را بر این دو مصداق حاضر جاری کرده است. بی‌شک چنین اقتباسی مخاطبان آگاه را بیدار می‌کند و تحت تأثیر قرار می‌دهد؛ بدین‌سان که ازسویی سبب تقویت ارادهٔ یاران می‌شود و آنان را نسبت‌به اهدافی که دارند، مصمم‌تر می‌کند و در سوی دیگر نیز حر و سپاهیانش را در عملی که مأمور به انجامش بودند، سست و مردد می‌کند. نتیجهٔ آشکار این امر، هدایت‌یافتن شخصی مانند حر است که ابتدا جزو فرماندهان سپاه یزید بود و مشکلات فراوانی برای حضرت ایجاد کرد؛ اما به‌تدریج تحت تأثیر رفتار و گفتار حضرت قرار گرفت و در آخرین لحظات به سپاه حق پیوست و در شمار یاوران حق به شهادت رسید. الگوی زیر فرایند استدلالی ـ اقناعی فن اقتباس را در این نمونه نشان می‌دهد:

یزید فردی فاسد و ظالم است و هرکس علیه او اقدامی نکند، در فساد و ظلم او شریک است.
زیرا کلام نبوی (حدیث مذکور) صحّت این قضیه را تأیید می‌کند.
زیرا کلام نبوی در این زمینه دارای سلطه است.

۳ـ۱ـ۴ «أَمّا بَعْدُ یا أَهْلَ الْکُوفَةِ، یا اَهْلَ الْخَتْلِ وَ الْغَدْرِ وَ الْخَذْلِ وَ الْمَکْرِ، أَلا فَلا رَقَأَتِ الْعَبْرَةُ وَ لا هَدَأَتِ الزَّفْرَةُ، إِنَّما مَثَلُکُمْ کَمَثَلِ "الَّتِی نَقَضَتْ غَزْلَها مِنْ بَعْدِ قُوَّةٍ أَنْکاثاً تَتَّخِذُونَ أَیْمانَکُمْ دَخَلاً بَیْنَکُمْ"، هَلْ فِیکُمْ إِلاَّ الصَّلَفُ وَ الْعُجبُ وَ الشَّنَفُ وَ الْکَذِبُ وَ مَلْقُ الآمِاءِ وَ غَمْرُ الیعداءِ...» (الطبرسی، ۱۳۸۰، ج ۲: ۲۶).

ترجمه: «امّا بعد! ای کوفیان! ای نیرنگ‌بازان و پیمان‌شکنان و بی‌وفایان و مکرپیشه‌گان! هرگز اشک چشمانتان خشک مباد و ناله‌هایتان آرام نگیرد. شما همانند آن زنی هستید "که رشتهٔ خود را پس از بافتن و تابیدن وا می‌تابید، شما سوگندهایتان را دستاویز فساد میان خود قرار داده‌اید". در میان شما جز لاف‌زدن، خودپسندی، دشمنی، دروغ، تملّق و چاپلوسیِ کنیزکان، و کینه توزیِ دشمنان نیست...».

متن فوق بخشی از خطبه‌ای است که حضرت زینب (س) پس از واقعهٔ عاشورا، هنگام ورود کاروان اسرای کربلا به کوفه بیان فرموده‌اند تا کوفیان را نسبت‌به گناهی آگاه کنند که به‌سبب یاری‌نکردن امام حسین (ع) مرتکب شدند. شاهدیم که این بانوی بزرگوار پس از آنکه کوفیان را با برخی صفات رذیل و زشت خطاب قرار می‌دهد، در گام بعدی برای آنکه تصویری راستین از عملکردشان ارائه دهد، به اقتباس از کلام الهی روی می‌آورد و آنان را با یک تشبیه قرآنی روبه‌رو می‌کند. متن ستانده‌شده (النحل: ۹۲) به‌منظور نهی مسلمانان از پیمان‌شکنی نازل شده و پیمان‌شکنان را به زنی مشهور در میان عرب جاهلی تشبیه کرده است که پس از تابیدن پشم‌ها، آنها را رشته‌رشته می‌کرد و بدینگونه، همهٔ تلاش‌هایش را از بین می‌برد (رک. طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۲: ۴۸۳). گفتنی است حضرت با چنین اقتباس هوشمندانه‌ای و توسل به سلطهٔ مرجع معتبری مانند قرآن

کریم، کوفیان را مصداق بارزی از مصادیق آیهٔ شریفهٔ مذکور و تشبیه صورت‌گرفته در آن قرار داده است. پیداست کوفیانی که پیمان خود را با امام حسین (ع) شکستند، با نظر به این تشبیه قرآنی چهرهٔ راستین خود را در پیشگاه خداوند متعال شناخته‌اند و به پستی و حقارت خود پی خواهند برد؛ زیرا آنان عملی مرتکب شدند که خداوند متعال مسلمانان را از آن نهی فرموده است؛ بنابراین، اقتباس صورت‌گرفته در کلام حضرت، مسیری استدلالی است تا کوفیان را نسبت‌به ناپسندبودن رفتارشان با امام حسین (ع) متقاعد و آنان را پشیمان کند. این فرایند استدلالی ـ اقناعی را می‌توان به‌صورت الگوی زیر نشان داد:

پیمان‌شکنی امری بسیار زننده و ناپسند بوده است و پیمان‌شکنان (کوفیان) افرادی زیانکارند.
زیرا کلام الهی (النحل: ۹۲) صحت این قضیه را تأیید می‌کند.
زیرا کلام الهی در این زمینه دارای سلطه است.

۳ـ۱ـ۵ «دَخَلَ علی الحَجّاجِ سُلیكُ بنُ سُلَكَة، فَقالَ: أصلَحَ اللّهُ ایمیرَ، أعِرنی سَمعَك، واغضُض عنّی بصرَك، واكفُف عنّی حِزبَك؛ فَإن سَمِعتَ خَطأً أو زَلَلاً فَدونَكَ و العقوبةَ. فَقالَ: قُل. فَقالَ: عَصَي عاصٍ مِن عُرض العَشیرةِ؛ فحُلِّقَ علي اسمی و هُدِمت داری، وحُرِمَت عَطائی. قال: هَیهات! أو ما سَمِعتَ قَولَ الشّاعر:

جَانیكَ مَن یَجنی عَلیكَ وَرُبَّما ... تُعدِی الصِّحاحَ مَبارِكُ الجُربِ
وَلَرُبَّ مَأخوذٍ بِذَنبِ عَشیرِهِ ... وَنَجا المُقارِفُ صَاحِبُ الذَّنبِ

قالَ: أصلَحَ اللّهُ ایمیرَ، سَمِعتُ اللّهَ قالَ غَیرَ هَذا. قالَ: وَما ذاكَ؟ قالَ: قالَ: «یا أَیُّهَا الْعَزِیزُ إِنَّ لَهُ أَباً شَیْخاً كَبِیراً فَخُذْ أَحَدَنَا مَكانَهُ إِنَّا نَرَاكَ مِنَ الْمُحْسِنِینَ ۞ قالَ مَعاذَ اللَّهِ أَنْ نَأْخُذَ إِلَّا مَنْ وَجَدْنا مَتاعَنا عِنْدَهُ إِنَّا إِذاً لَظالِمُونَ». قالَ الحجّاجُ: علیّ بِیَزیدِ بنِ أبی مُسلِمٍ. فأُتِیَ بِه فمُثِلَ بینَ یَدَیهِ، فقالَ: فَكِّك لِهذا عَن اسمِهِ، واصكُك لَهُ بِعَطائِهِ، وابنِ لَهُ مَنزِلَهُ، وَمُر مُنادیًا یُنادِی فی النّاس، صَدَقَ اللّهُ، و كَذَبَ الشاعرُ» (صفوت، بی‌تا، ج ۲: ۴۰۵).

ترجمه: «سلیک بن سلکه بر حجاج داخل شد و گفت: خدا امیر را سلامت بدارد، سخنم را بشنو و از من چشم بپوش و خشمت را از من بازدار که اگر سخنی اشتباه و گزاف گفتم مرا مجازات کن. حجاج به او اجازهٔ سخن داد و او گفت: فرد سرکشی از قبیله خطا کرد و خطای او را به اسم من نوشته‌اند و به عقوبت آن خانه‌ام را ویران کرده و از مزایا محرومم ساخته‌اند. حجاج پاسخ داد. هیهات! مگر سخن شاعر را نشنیده‌ای که می‌گوید: "جنایتکار همانی است که در حق تو جنایت کرده است؛ اما چه‌بسا شتری اجرب که بیماری خود را به شتران سالم سرایت می‌دهد؛ بنابراین، چه‌بسا فرد بی‌گناهی که به جرم بستگانش عقوبت می‌شود و فرد گناهکاری که از عقوبت رهایی می‌یابد". سلیک پاسخ داد: خدا امیر را سلامت بدارد؛ اما سخن خداوند متعال چیز دیگری است. حجاج گفت: چیست؟ سلیک گفت: خداوند متعال می‌فرماید: "گفتند ای عزیز او پدری پیر سالخورده دارد؛ بنابراین یکی از ما را به‌جای او بگیر که ما تو را از نیکوکاران می‌بینیم. گفت پناه به خدا که جز آن کس را که کالای خود را نزد وی یافته‌ایم، بازداشت کنیم؛ زیرا در آن صورت قطعاً ستمکار خواهیم بود". حجاج با شنیدن این سخن سلیک، یزید بن أبومسلم را فراخواند و به او دستور داد تا اسم سلیک را از گناه پاک کند، به او پاداش دهد و خانه‌اش را از نو بسازد. همچنین دستور داد تا کسی را در میان مردم ندا دهد: راست گفت خدای متعال و دروغ گفت شاعر».

متن بالا به ماجرایی جالب میان حجاج بن یوسف ثقفی، والی سفاک اموی، و فردی به نام سلیک بن سلکه اشاره دارد که او را به جرم فردی دیگر، برای محاکمه نزد حجاج آورده بودند. شاهدیم که حجاج پس از شنیدن سخن سلیک، با استناد به قول شاعری مسئلهٔ «مجازات فرد بی‌گناه به جرم دیگری» را معمول و متداول جلوه داده است؛ اما سلیک ساکت ننشسته و هوشمندانه با اقتباس از قرآن کریم، کاراترین ابزار ممکن را برای دفاع از خود به کار گرفته است. متن ستانده‌شده (یوسف:

۷۹-۷۸) به یکی از ماجراهای حضرت یوسف (ع) و برادرانش اشاره دارد؛ بدینگونه که حضرت برای حفظ برادر کوچک خود، بنیامین، در نزد خود، شیئی قیمتی را در بار شتر وی پنهان کرده بود و سپس افرادی را مأمور کرد تا پس از گشتن و پیداکردن آن شیء در بار بنیامین، وی را به‌سبب جرم برای خدمتکاری نزد یوسف (ع) بازگردانند. برادران حضرت وقتی بنیامین را اسیر دستان سربازان حکومتی دیدند، چنین درخواست کردند که به‌جای بنیامین یکی دیگر از برادرانش را به‌سبب جرم دستگیر و مجازات کنند؛ حال آنکه آنان مجازات فرد بی‌گناه به جرم دیگری را ظلم دانستند و چنین خواسته‌ای را نپذیرفتند (رک. طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۱: ۳۰۳-۳۱۱). در این نمونه شاهدیم که سلیک چگونه با اقتباس از کلام الهی و توسل به قدرت و نفوذ آن، گفتهٔ شاعر را بی‌اعتبار کرده و توانسته است حجاج را قانع و با خود هم‌نظر کند و از این طریق هم جان شیرین خود را از چنگال آن سفاک برهاند و هم پاداش فراوانی نیز دریافت کند. گفتنی است این نمونه، آشکارا برتری سلطهٔ کلام الهی بر سلطهٔ کلام بشری را نشان می‌دهد. الگوی زیر تصویری است از فرایند استدلالی ـ اقناعی فن اقتباس در این نمونه:

مجازات فرد بی‌گناه (سلیک) به جرم دیگری امری بسیار ناپسندیده است.
زیرا کلام الهی (یوسف: ۷۸-۷۹) صحت این قضیه را تأیید می‌کند.
زیرا کلام الهی در این زمینه دارای سلطه است.

۳ـ۱ـ۶ «قَالَ مُعاوِيةُ لِرَجلٍ مِنَ اليَمَنِ: مَا كَانَ أَجهَلَ قَومَكَ حِينَ مَلَّكوا عَلَيهِم إمرَأَةً، وَحِينَ قَالوا: "رَبَّنَا بَاعِدْ بَيْنَ أَسْفَارِنَا وَظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ". فَقالَ لَهُ: أَجهَلُ مِنهُم قومُكَ الَّذينَ قَالوا حِينَ دَعاهُم رَسولُ اللّهِ (ص) إلَى هُداهُم: "اللَّهُمَّ إنْ كَانَ هَذَا هُوَ الْحَقَّ مِنْ عِنْدِكَ فَأَمْطِرْ عَلَيْنَا حِجَارَةً مِنَ السَّمَاءِ أَوِ ائْتِنَا بِعَذَابٍ أَلِيمٍ"، فَأَنزَلَ اللّهُ تَعَالى: "سَأَلَ سَائِلٌ بِعَذَابٍ وَاقِعٍ"» **(صفوت، بی‌تا، ج ۲: ۴۰۵).**

ترجمه: «معاویه به مردی یمنی گفت: قوم تو چقدر نادان بودند؛ چراکه زنی بر آنان حکومت می‌کرد و نیز آنکه گفتند: "بر خویشتن ستم کردند و گفتند: ای پروردگار ما، منزلگاه‌های ما را از هم دور گردان". مرد یمنی در پاسخ گفت: نادان‌تر از آنان قوم تو هستند؛ چراکه وقتی پیامبر خدا آنان را به راه هدایت دعوت کرد، گفتند: "خدایا اگر این قرآن به‌راستی بر حق و از جانب توست پس یا بر سرمان سنگ‌هایی از آسمان ببار یا ما را به عذابی دردناک گرفتار ساز"، و خداوند متعال در پاسخ به آنان سورهٔ "تقاضاکننده‌ای تقاضای عذابی کرد که واقع شد" را نازل کرد».

این متن به گفت‌وگویی میان معاویه و مردی یمنی اشاره دارد. معاویه با نگاهی تحقیرآمیز نسبت‌به آن مرد سعی کرده است تا با اقتباس از قرآن کریم و درواقع، گرفتن تأییدیه‌ای از این مرجع معتبر و نافذ، حقارت وی را اثبات کند. متنی که او از کلام الهی ستانده (سبأ: ۱۹) بیانگر ماجرای قوم سبأ است که پس از وفور نعمت‌های الهی، از روی غرور و غفلت از خداوند درخواست کردند که این نعمت‌ها از آنان سلب شود؛ خداوند نیز درخواست‌شان را اجابت کرد و به عذابی درخواستی‌شان دچارشان کرد (رک. مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۱۸: ۶۴). در مقابل، شاهدیم که مرد یمنی با توسل به همین مرجع، پاسخی دندان‌شکن به معاویه داده است. او برای تحقق این منظور، به دو اقتباس از قرآن کریم دست زده است. اقتباس نخست (الأنفال: ۳۲) به ماجرای مشرکان مکه اشاره دارد که از روی تعصب، تمسخر و لجاجت در برابر دعوت پیامبر گرامی اسلام از خداوند چنین درخواست کردند که با فرستادن عذابی دردناک بر درست‌بودن ادعاهای حضرت صحه بگذارد (همان، ج ۷: ۱۵۱-۱۵۲). اقتباس دوم (المعارج: ۱) نیز به ماجرای یکی از کفار مکه اشاره دارد که از پس از شنیدن سخنان پیامبر از خداوند متعال چنین درخواست کرد که اگر ایشان در گفته‌های خود صادق است، سنگی از آسمان فرود آید و او را هلاک کند، خداوند نیز خواستهٔ او را اجابت کرد و مطابق با خواسته‌اش او را به هلاکت رساند (همان، ج ۲۵: ۹). چنانکه مشاهده می‌کنیم، مرد یمنی در برابر رذالتی که معاویه با اقتباس از قرآن کریم به قومش نسبت داده است، با دو اقتباس از کلام الهی چنین رذالتی

را برای قوم معاویه ثابت کرد و بدینگونه، دهان او را بست و بر جایش نشاند. این نمونه بیانگر آن است که کاراترین و قوی‌ترین واکنش در برابر حجت سلطه می‌تواند توسل به سلطهٔ همان مرجع یا مرجعی بالاتر باشد؛ ازاین‌رو، بهتر است در رد ادعای کسی که برای اثبات مدعایش به سلطهٔ کلام الهی متوسل شده است، همانند خود آن فرد، به همین مرجع مقدس متوسل شد. الگوی زیر فرایند استدلالی ـ اقناعی فن اقتباس در این نمونه را نشان می‌دهد:

کفار مکه (قوم معاویه) حالی چه‌بسا خراب‌تر و بدتر نسبت‌به کفار سبأ (قوم مرد یمنی) دارند.
زیرا کلام الهی (الأنفال: ۳۲؛ المعارج: ۱) صحت این قضیه را تأیید می‌کند.
زیرا کلام الهی در این زمینه دارای سلطه است.

۳ـ۱ـ۷ «لَا تَیأسَن لِلضَّیقِ فِی أمر وَ کُن/ فِی ثِقَة مِن سَاتِرِ العَیبِ
وَلَا تَقُل بَابُ الرَّجَاءِ مُغلَقٌ/ "وَ عِندَهُ مَفَاتِحُ الغَیبِ"» (شیخو، ۱۹۲۶، ج ۳: ۳۶۵).

ترجمه: «به‌سبب تنگناها و دشواری‌ها نومید مشو و همواره به خداوندی که پوشانندهٔ عیب‌هاست، اطمینان داشته باش و مگو که باب امیدواری بسته است، "در هرحال که کلیدهای غیب در نزد اوست"».

سلطه و نفوذی که قرآن کریم در جهان اسلام دارد بر کسی پوشیده نیست؛ اما باید توجه داشت که این سلطه، هم دربارهٔ مسلمانان و هم دربارهٔ غیرمسلمانانی صدق می‌کند که به‌گونه‌ای در تعامل با جهان اسلام هستند. در این باره می‌توان به سلیمان الماردینی، شاعر عصر عباسی، اشاره کرد که با وجود نصرانی‌بودنش، به اقتضای تعاملش با جهان اسلام، تحت تأثیر سلطهٔ متون مقدس اسلامی قرار گرفت و از کارایی و اثرگذاری قطعی آن در میان دیگران بهره‌ها برد. وی در ابیات فوق بر آن است که دیگران را از ناامیدی برحذر دارد و اثبات کند که باب رجا و امیدواری هیچ‌گاه بسته نیست و با امید به خداوند متعال می‌توان بر سختی‌ها و تنگناهای زندگی پیروز شد. در این میان آنچه بیش هرچیزی جلب نظر می‌کند اقتباسی است که وی از کلام الهی انجام داده و کلام خود را با آن پایان داده است. متن ستانده‌شده (الأنعام: ۵۹) بیانگر آن است که همه‌چیز تحت اختیار و مالکیت خداوند متعال است و بی اذن او هیچ اتفاقی در جهان آفرینش رخ نمی‌دهد؛ ازاین‌رو اگر چیزی اراده کند، بی هیچ تردیدی صورت خواهد گرفت (رک. مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۵: ۲۶۸-۲۷۰)؛ بنابراین، این شاعر مسیحی با فراخوانی چنین مفاهیم والایی از قرآن کریم ثابت می‌کند که ادعای او مبنی بر «بازبودن همیشگی باب رجا به روی آدمیان» ادعایی درست و متقن است؛ زیرا خداوند متعال آن را تأیید کرده است. الگوی زیر فرایند استدلالی ـ اقناعی فن اقتباس را در این نمونه نشان می‌دهد:

باب رجا هیچ‌گاه بسته نبوده است و با امید به خداوند متعال می‌توان بر سختی‌ها و تنگناهای زندگی پیروز شد.
زیرا کلام الهی (الأنعام : ۵۹) صحت این قضیه را تأیید می‌کند.
زیرا کلام الهی در این زمینه دارای سلطه است.

۳ـ۲ متون فارسی

۳ـ۲ـ۱ «یکی بر سر راهی، مست خفته بود و زمام اختیار از دست رفته. عابدی بر وی گذر کرد و در آن حالتِ مستقبحِ او نظر کرد. جوان از خواب مستی سر برآورد و گفت: «**وَإِذَا مَرُّوا بِاللَّغْوِ مَرُّوا کِرَاماً**» (سعدی شیرازی، ۱۳۷۶: ۲۲۰).

متن بالا حکایت جالبی از کتاب *گلستان* است که به گفت‌وگوی میان جوانی مست و فردی عابد اشاره دارد. جوانی در حالت مستی به‌شکل ناخوشایندی در گوشه‌ای از راه افتاده و خفته بود؛ ناگاه متوجه نگاه تحقیرآمیز فردی عابد و پرهیزکار

می‌شود؛ ازاین‌رو، برای آنکه پاسخ رفتار او را بدهد، به اقتباس از کلام الهی روی می‌آورد. متن ستانده‌شده (الفرقان: ۷۲) بیانگر یکی از صفاتی است که خداوند متعال دربارهٔ بندگان خاص خود برشمرده است؛ با این مضمون که آنان به هنگام رویارویی با عمل لغوی از مردم نادان، بزرگوارانه از کنار آن عبور می‌کنند (رک. طبرسی، ۱۴۱۲، ج ۳: ۱۴۷). بر این اساس، می‌توان چنین گفت که آن جوان با فراخوانی معانی و مفاهیم این آیهٔ شریفه در کلام خود چنین اثبات کرده است که آن فرد عابد به‌سبب نداشتن چنین صفتی نمی‌تواند در شمار بندگان خاص خداوند قرار بگیرد. شاهدیم که وی با این اقتباس قرآنی و با توسل به سلطهٔ کلام الهی، چه هوشمندانه شخصیت آن فرد عابد را به چالش کشیده است. الگوی زیر فرایند استدلالی ـ اقناعی فن اقتباس را در این نمونه نشان می‌دهد:

عابد حقیقی (≠ فرد عابد) کسی است که به هنگام رویارویی با عمل لغوی از مردم بزرگوارانه از کنار آن عبور می‌کند.
نادان (جوان مست)
زیرا کلام الهی (فرقان: ۷۲) صحت این قضیه را تأیید می‌کند.
زیرا کلام الهی در این زمینه دارای سلطه است.

۳ـ۲ـ۲ «در هر دوری و قرنی، بندگان را بطر نعمت و نخوت ثروت و خیلای رفاهیت از قیام بالتزام اوامر باری جلت قدرته و علت کلمته مانع می‌آمدست و بر اقدام بر معاصی باعث و محرض می‌گشته **"كَلَّا إِنَّ الْإِنْسَانَ لَيَطْغَى ۞ أَنْ رَآهُ اسْتَغْنَى"** تنبیه و تعریک هر قومی را فراخور طغیان و نسبت کفران تأدیبی تقدیم می‌رفته است و اعتبار أولوالأبصار را به‌حسب گناه و ارتکاب آن بلایی یا مؤاخذتی می‌رفته...» (جوینی، ۱۳۹۱، ج ۱: ۱۲۲).

جوینی (۶۸۱ ق.)، مورخ و ادیب بزرگ ایرانی، در این گفته بر این باور است که ثروت‌اندوزی و رفاه بیش از اندازهٔ آدمیان همواره یکی از مهم‌ترین عوامل عصیان و سرپیچی آنان در برابر اوامر الهی بوده است. در میان این گفته، با اقتباسی از کلام الهی (العلق: ۶-۷) روبه‌رو هستیم که از رفتار ناپسند آدمی در مقابل نعمت‌های الهی حکایت دارد؛ با این مضمون که وقتی آدمی خود را در نعمت و رفاه غرق می‌یابد، احساس بی‌نیازی می‌کند و به‌جای سپاسگزاری به سرپیچی از اوامر الهی برمی‌خیزد (رک. مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۲۷: ۱۶۳-۱۶۴). با توجه به این مضمون می‌توان چنین گفت که اقتباس صورت‌گرفته در این گفته نیز کارکردی اقناعی داشته و حجتی متقن برای اثبات مدعاست. الگوی زیر فرایند استدلالی ـ اقناعی فن اقتباس را در این نمونه نشان می‌دهد:

ثروت‌اندوزی و رفاه بیش از اندازه، یکی از مهم‌ترین عوامل عصیان و سرپیچی آدمیان در برابر اوامر الهی است.
زیرا کلام الهی (العلق: ٦-٧) صحت این قضیه را تأیید می‌کند.
زیرا کلام الهی در این زمینه دارای سلطه است.

۳ـ۲ـ۳ «... این است حاصل بی‌خردان غادر که به قصد پرورگار مبادر باشند و با دوستان زهر نفاق در جام شکر مذاق صحبت پراکنند و ثمرهٔ خرمندان امین که حق احسان و مبرت بحسن معاملت نگاه دارند **"وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ"**» (وراوینی، ۱۳۸۹: ۶۴۶).

متن بالا گزیده‌ای از کتاب *مرزبان‌نامه* است که از زبان حیوانات اندرزهای ارزشمندی را بیان می‌کند. نویسنده در این بخش از کتاب قصد دارد سرانجام دو گروه را به ما آدمیان یادآور شود: گروهی که اهل نیرنگ بوده‌اند و در دوستی خود نفاق می‌ورزند و گروهی دیگر که امانت‌داری می‌کنند؛ نسبت‌به عهد خود وفادارند و در دوستی خود صداقت نشان می‌دهند. بی‌شک بسیارند کسانی که جزو گروه نخست‌اند و همواره خود را پیروز و یکه‌تاز میدان می‌بینند؛ ازهمین‌رو حجتی لازم است

که سرانجام تلخشان را تأیید و تأکید کند. در همین باره، شاهدیم که نویسنده با اقتباس آیه‌ای از کلام الهی درپی تحقق این منظور برآمده است؛ چنانکه متن ستانده‌شده (القصص: ۸۳)، سرانجامِ نیک را مخصوص پرهیزکاران دانسته و بدین صورت، حجت را بر همه تمام کرده است (رک. طبرسی، ۱۴۱۲، ج ۴: ۵۵۶). الگوی زیر فرایند استدلالی ـ اقناعی فن اقتباس را در این نمونه نشان می‌دهد:

فریبکاران و منافقان سرانجامی بسیار بد و درستکاران و وفادارن سرانجامی بسیار نیک خواهند داشت.
زیرا کلام الهی (القصص: ۸۳) صحت این قضیه را تأیید می‌کند.
زیرا کلام الهی در این زمینه دارای سلطه است.

۳ـ۲ـ۴ «هرکسی اندازهٔ روشن‌دلی / غیب را بیند به قدر صیقلی
هرکه صیقل بیش کرد او بیش دید / بیشتر آمد برو صورت پدید
گر تو گویی کان صفا فضل خداست / نیز این توفیق صیقل زان عطاست
قدر همت باشد آن جهد و دعا / "لَیسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَی"»
(مولوی، ۱۹۳۳: ۷۶۹-۷۷۰).

ابیات فوق گزیده‌ای از کتاب *مثنوی معنوی* است. مولوی (۶۷۲ ق.) در این ابیات بر آن است که آدمیان را به کوشش فراخواند؛ زیرا به باور وی دست‌یابی به کمال و سعادت تنها با کوشش ممکن می‌شود. شاهدیم که وی در اثبات این ادعای خود برای ما آدمیانِ خفته و تن‌پرور به کلام خود بسنده نکرده است؛ بلکه آن را از زبان مرجعی موثق و معتبر مانند قرآن کریم بیان می‌کند. آیهٔ ستانده‌شده (النجم: ۳۹) بیانگر این معناست که هیچ‌کسی از عمل خیر یا شرّ کسی منفعت یا ضرری به دست نمی‌آورد؛ بلکه منفعت و ضرر هرکسی در گرو اعمالی است که خود انجام می‌دهد (رک. طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۹: ۷۵). بر این اساس، آدمی تنها زمانی می‌تواند به کمال و سعادت برسد که همت کند و اهل کوشش باشد. حال که خداوند متعال بر چنین ادعایی صحه گذاشته است، آیا می‌توان در درستی آن تردید داشت؟ پیداست که مخاطب آگاه و معتقد هیچ تردیدی در این باره نخواهد داشت. الگوی زیر فرایند استدلالی ـ اقناعی فن اقتباس را در این نمونه نشان می‌دهد:

دست‌یابی به کمال و سعادت تنها با همت ممکن می‌شود؛ ازین‌رو باید بسیار کوشید.
زیرا کلام الهی (النجم: ۳۹) صحت این قضیه را تأیید می‌کند.
زیرا کلام الهی در این زمینه دارای سلطه است.

در بخش حاضر، نمونه‌های متعددی از دو زبان عربی و فارسی مشتمل بر فن بدیعی اقتباس، أعم از شعر و نثر، بررسی شد که به نظر می‌رسد برای تحقق اهداف این پژوهش بتوان به همین مشت از خروار بسنده کرد. چنانکه در این نمونه‌ها دیده می‌شود، آیات قرآن کریم و کلام بزرگان دینی نه به‌عنوان یک شیء تزیینی و آرایشی، بلکه همانند حجتی متقن و دلیلی استوار برای تأیید و تقویت باور و ادعای مدّنظر به کار گرفته شده‌اند. در این باره باید گفت کلام فرد با توسل به سلطهٔ این دو مرجع مقدس، قدرت اثرگذاری و اقناع‌گری می‌یابد. درواقع، زمانی که فرد به‌جای سخن از زبان خود، از زبان این دو منبع سخن می‌گوید، کلامش با اعتبار این دو مرجع مقدس آمیزش می‌یابد و به مخاطب چنین القا می‌شود که با کلام فرد همان رفتاری را داشته باشد که با آن دو دارد و آن را همانگونه بفهمد و بپذیرد که آن دو را فهمیده و پذیرفته است.

۴ـ نتیجه

خوانش فن اقتباس به‌عنوان حجت سلطه، ضمن بررسی نمونه‌هایی مشتمل بر این فن بدیعی در دو زبان عربی و فارسی نشان می‌دهد که فرد می‌تواند آیات قرآن کریم و کلام بزرگان دینی را نه مانند یک شیء تزیینی، بلکه به‌مثابهٔ حجتی متقن و دلیلی استوار برای تأیید و تقویت باور و ادعای خویش به کار گیرد. آنچه در این فرایند استدلالی ـ اقناعی مهم می‌نماید آن است که:

– مرجع استناد در فن اقتباس صرفاً متون مقدس است؛ ازاین‌رو، متون غیرمقدس اعم از شعر، نثر، فقه، نحو، مثل، داستان و غیره ـ با ماهیتی غیرقدسی ـ نمی‌توانند مرجعی برای فن اقتباس باشند و درواقع آنها بنابر تفکیک صحیحی که در بلاغت اسلامی صورت گرفته است، مرجعی برای فن تضمین هستند.

– متون مقدس از جامعه‌ای به جامعه‌ای دیگر متفاوت است. این متون در جهان اسلام شامل قرآن کریم و احادیث و روایات پیامبر گرامی اسلام (ص) و ائمهٔ أطهار می‌شود؛ حال آنکه در جامعه‌ای مانند جهان مسیحیت، متونی مثل انجیل و سخنان حضرت عیسی (ع) و حواریون متون مقدس است و ازاین‌رو مرجعی برای فن اقتباس به کار می‌روند.

– در فرایند به‌کارگیری فن اقتباس می‌توان به نام مرجع اقتباس‌شده تصریح داشت؛ چه‌بسا این کار، خود بتواند کارکردی معنایی و زیبایی‌شناختی در کلام ایفا کند و زمینهٔ مناسب‌تری برای اثرگذاری بر روی مخاطب فراهم آورد.

– متون مقدس اسلامی، یعنی قرآن کریم و احادیث و روایات، از بالاترین سطح سلطه و نفوذ در میان مسلمانان برخوردارند؛ ازهمین‌رو، در برابر فردی که به متون غیرمقدس همچون شعر و داستان (فن تضمین) متمسک می‌شود، بهترین راه، تمسک به کلام مقدس (فن اقتباس) است.

– اگر فردی برای اثبات ادعای خود متون مقدس را مرجع قرار دهد، بهترین راه آن است که همانند او با تمسک به همین مرجع، درصدد نقض و رد ادعای او برآمد.

– در فرایند به‌کارگیری فن اقتباس برای حجت سلطه باید توجه داشت که طرفین فهم مشترکی از متون مقدس داشته باشند؛ زیرا در غیر این صورت این سازوکار هیچ‌گاه به ثمر نخواهد نشست.

– الگوی فراگیر زیر می‌تواند تصویر مناسبی از کارکرد استدلالی ـ اقناعی فن اقتباس به‌مثابهٔ «حجت سلطه» ارائه دهد و به‌خوبی به تبیین آن چیزی بپردازد که پیرامون فرایند استدلالی ـ اقناعی این فن بدیعی مدّنظر است:

«ق» قضیه‌ای صحیح است.
زیرا «کلام الهی و بزرگان دینی» صحت «ق» را تأیید می‌کند.
زیرا «کلام الهی و بزرگان دینی» در این زمینه دارای سلطه است.

منابع

۱. القرآن الکریم.

۲. *نهج‌البلاغة لعلی بن أبی‌طالب، الشریف الرضی* (۲۰۰۴). الطبعة الرابعة، تحقیق صبحی، الصالح، القاهرة: دارالکتاب اللبنانی.

۳. ابن‌الأثیر، ضیاءالدین (۱۴۲۰). *المثل السائر*، تحقیق محمد محی‌الدین عبد الحمید، بیروت: المکتبة العصریة للطباعة و النشر.

۴. أمین، بکری شیخ (۱۹۸۷). *البلاغة العربیة فی ثوبها الجدید*، الطبعة الأولی، بیروت: دارالعلم للملایین.

۵. بروطون، فیلیب (۲۰۱۳). *الحجاج فی التواصل*، الطبعة الأولی، ترجمة محمد مشبال و عبدالواحد التهامی، القاهرة: الهیئة العامة المصریة.

۶. بلانتان، کریستیان (۲۰۱۰). *الحجاج*، ترجمة عبدالقاهر المهیری، تونس: منشورات دار سیناترا.

۷. التفتازانی، سعدالدین (۲۰۱۳). *المطول شرح تلخیص مفتاح العلوم*، الطبعة الثالثة، تحقیق عبدالحمید الهنداوی، بیروت: دار الکتب العلمیة.

۸. جوینی، عطاملک (۱۳۹۱). *تاریخ جهانگشای جوینی*، چاپ دوم، تصحیح محمد قزوینی، تهران: نگاه.

۹. الحلبی، شهاب‌الدین (۱۳۱۵). *الحسن التوسل إلی صناعة الترسل*، مصر: مطبعة أمین أفندی.

۱۰. حمیدی، خالدکاظم (۲۰۱۵). *علم البدیع رؤیة معاصرة و تقسیم مقترح*، الطبعة الأولی، الأردن: مؤسسة الوراق للنشر والتوزیع.

۱۱. الخطیب القزوینی، جلال‌الدین (۱۹۰۴). *التلخیص فی وجوه البلاغة*، الطبعة الأولی، شرح عبدالرحمن البرقوقی، القاهرة: دارالفکر العربی.

۱۲. الدسوقی، محمد بن احمد (۲۰۰۷). *حاشیة الدسوقی علی مختصر السعد*، الطبعة الأولی، تحقیق عبدالحمید هنداوی، بیروت: المکتبة العصریة.

۱۳. راستگو، سیّد محمد (۱۳۹۶). *هنر سخن‌آرایی*، چاپ دوم، تهران: سمت.

۱۴. سعدی شیرازی، مصلح‌الدین (۱۳۷۶). *گلستان*، چاپ یازدهم، تحقیق خلیل خطیب رهبر، تهران: صفی‌علیشاه.

۱۵. شیخو، لویس (۱۹۲۶). *شعراء النصرانیة بعد الإسلام*، بیروت: مطبعة الآباء الیسوعیین.

۱۶. الصعیدی، عبدالمتعال (۱۹۹۹). *بغیة الإیضاح لتلخیص المفتاح*، القاهرة: مکتبة الآداب.

۱۷. صفوت، أحمد زکی [بی‌تا]. *جمهرة خطب العرب فی عصور العربیة الزاهرة*، بیروت: المکتبة العلمیة.

۱۸. صمود، حمادی (۱۹۹۸). *أهم نظریات الحجاج فی التقالید الغربیة*، الطبعة الأولی، تونس: جامعة الآداب و الفنون الانسانیة.

۱۹. صولة، عبدالله (۲۰۱۱). *فی نظریة الحجاج*، الطبعة الأولی، تونس: مسکیلیانی للنشر و التوزیع.

۲۰. طباطبایی، محمدحسین (۱۳۷۴). *تفسیر المیزان*، چاپ پنجم، ترجمة محمدباقر موسوی، قم: جامعة مدرسین حوزة علمیه قم.

۲۱. الطبرسی، ابومنصور (۱۳۸۰). *الاحتجاج*، الطبعة الأولی، قم: الشریف الرضی.

۲۲. طبرسی، فضل بن حسن (۱۴۱۲). *تفسیر جوامع الجامع*، چاپ اول، تصحیح ابوالقاسم گرجی، قم: حوزة علمیة قم.

۲۳. الطیبی، شرف‌الدین (۱۹۷۷). *التبیان فی البیان*، تحقیق عبدالستار حسین زموط، القاهرة، جامعة الأزهر.

۲۴. العسکر، عبدالمحسن بن عبدالعزیز (۱۴۲۵). *الاقتباس أنواعه و أحکامه*، الطبعة الأولی، الریاض: مکتبة دارالمنهاج.

۲۵. عشیر، عبدالسلام (۲۰۰۶). *عندما نتواصل نغیر*، المغرب: إفریقیا الشرق.

۲۶. عقدایی، تورج (۱۳۹۶). *بدیع در شعر فارسی*، چاپ اول، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

۲۷. فندرسکی، میرزا ابوطالب (۱۳۸۱). *رساله بیان بدیع*، چاپ اول، تصحیح سیده مریم روضاتیان، اصفهان: دفتر تبلیغات

اسلامی.

۲۸. فیود، بسیونی عبدالفتاح (۲۰۱۵). *علم البدیع*، الطبعة الرابعة، القاهرة، مؤسسة المختار للنشر و التوزیع.

۲۹. کاشفی سبزواری، کمال‌الدین (۱۳۶۹). *بدایع الافکار*، چاپ اول، ویراستهٔ میرجلال‌الدین کزازی، تهران: مرکز.

۳۰. گرکانی، شمس‌العلماء (۱۳۷۷). *ابدع البدایع*، چاپ اول، به اهتمام حسین جعفری، تبریز: احرار تبریز.

۳۱. المجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳). *بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار*، الطبعة الثانیة، بیروت: مؤسسة الوفاء.

۳۲. المدنی، ابن‌معصوم (۱۹۶۸). *أنوار الربیع فی أنواع البدیع*، الطبعة الأولی، تحقیق شاکر هادی شکر، النجف: مطبعة النعمان.

۳۳. مطلوب، أحمد؛ البصیر، حسن (۱۹۹۹). *البلاغة و التطبیق*، الطبعة الثانیة، العراق: وزارة التعلیم العالی و البحث العلمی.

۳۴. مطلوب، أحمد (۱۹۷۵). *فنون بلاغیة*، الطبعة الأولی، الکویت: دارالبحوث العلمیة.

۳۵. ـــــــــــ (۱۹۸۳). *معجم المصطلحات البلاغیة و تطورها*، العراق: مطبعة المجمع العلمی العراقی.

۳۶. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۱). *تفسیر نمونه*، چاپ دهم، تهران: دار الکتب الاسلامیة.

۳۷. مولوی، جلال‌الدین (۱۹۳۳). *مثنوی معنوی*، تصحیح رینولد نیکلسون، تهران: امیرکبیر.

۳۸. المیدانی، عبدالرحمن (۱۹۹۶). البلاغة العربیة، *أسسها و علومها و فنونها*، الطبعة الأولی، دمشق ـ بیروت: دارالقلم ـ الدار الشامیة.

۳۹. وراوینی، سعدالدین (۱۳۸۹). *مرزبان‌نامه*، چاپ پانزدهم، تحقیق خلیل خطیب رهبر، تهران: صفی علیشاه.

۴۰. همایی، جلال‌الدین (۱۳۸۹). *فنون بلاغت و صناعات ادبی*، چاپ اول، تهران: اهورا.

41. Perelman, Chaïm & Olbrechts-Tyteca, "Traité de l'argumentation: La nouvelle rhétorique", 2000, Éditions de l'Université de Bruxelles, Préface de Michel Meyer, 5e Edition, Bruxelles.